

UOT-811.512.162

Səhifə: 110-113

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.110>

Gülnar Ağakışiyeva
Bakı Slavyan Universiteti,
gulnar.rehimli.90@mail.ru

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA VƏ MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ İŞLƏNƏN ORTAQ DİALEKTİZMLƏR

XÜLASƏ

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının və müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii nəsrində işlənən dialektizmlərdə qədim sözlər müqayisəli şəkildə araşdırılmış və təhlilə cəlb olunmuşdur. Tədqiqata cəlb etdiyimiz (yağı, sapand, al, arı, iraq) qədim sözlər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsə də, ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə öz işləkliyini qoruyub saxlamış və bu kimi sözlər bizə dilimizin inkişaf tarixinin öyrənilməsində zəngin material verməklə yanaşı bir daha dilimizin lüğət tərkibinin zənginliyini və qədim tarixə malik olmasını sübut edir.

Açar sözlər: bədii nəsr, lüğət tərkibi, dialektizm, qədim sözlər, dilin tarixi

Giriş: Dilin və xalqın inkişaf tarixinin öyrənilməsində müxtəlif mənbələrdən istifadə olunur. Belə tutarlı mənbələrdən biri də ümumtürk abidəsi hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dili və dilimizin doğma sözləri, arxivi hesab olunan dialektizmlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı lüğət tərkibinin zənginliyi ilə özündə bir çox dil faktlarını mühafizə etməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Abidənin dilində Azərbaycan dilinin dialekt leksikası, qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə uyğun gələn bir çox dil faktları var. Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin lüğət tərkibində işlənmiş bəzi söz və ifadələrin müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində işlənmiş bir neçə ortaq dialektizmləri nəzərdən keçirmək dil tarixinin öyrənilməsi və ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşsən, lakin müstəqillik dövrü Azərbaycan bədii nəsrində dialektizmlərdə və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işlənən aşağıdakı qədim türk sözlərini nəzərdən keçirək:

Yağı – Düşmən, rəqib, talançı, soyğunçu. “Yağmalamaq” kökündən yaranan bu söz talamaq, soymaq, yığıb aparmaq anlayışını bildirir. “Düşmən” sözü ilə müqayisədə “yağı” KDQ -də daha çox işlənmişdir: “Eldə yağı yoqikən sənin babam üstinə yağı gəldi” [10, s.327]; Azğın dinlü yağı kafirdir, oğul, -dedi. Səni yağı nerədən darımış, gözəl yurdum?! Qara başım bunaldı, üzünə yağı gəldi [10, s.128]. Nümunələrdən görüldüyü kimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında bu leksik vahid ən çox “düşmən” anlamında işlənmişdir, lakin bununla yanaşı bu sözün “müharibə” anlamında işlənməsinə də rast gəlirik: “Dəstursuzca yağıya girmək bizim üçün eyib olur” [10, s.360].

Qərbi Azərbaycan şivələri üçün işlək olan bu söz Çəmbərək şivəsində “düşmən” mənasında işlənir: Ev-eşikləri yağı əli ilə yağmalandı [5, s.33].

A.Qurbanov düşmən anlamı “yağı” sözünü ayıtmaq (demək), əsrük (sərxoş), yey (yaxşı), irişmək (çatmaq), yazı (çöl) və s. kimi sözlərlə birgə leksik arxaizmlər sırasında izah edir [13, s.213].

Sapand – KDQ-də bu leksik vahid sapan formasında döyüş zamanı daş və digər ağır şeylər atmaq üçün istifadə edilən müharibə ləvazimatı mənasında işlədilir. Dastanın dilində bu söz daha çox Qaraca çobanla bağlı işlədilir: “Qaracığ çoban kafirin üç yüzini sapan daşıyla yerə biraqdı. İki qardaş oxa düşdi, şəhid oldu. Çobanın daşı dükəndi; qoyun deməz, keçi deməz, sapanın ayasına qor atar, kafiri yıqar” [10, s.41]. Dastanda döyüş meydanında alp igidlərin məharətlə tətbiq etdikləri - qılınc, şeşpər, nizə, ox, gürz, cida, toppuz, süngü, çomaq, sapand, kəmənd və s. silah növlərindəndir.

Bu sözün B.Əhmədovun müəllifi olduğu “Etimologiya lüğəti” əsərində bu cür izahına rast gəlirik: “Mənbələrdə bir variantı sapatan kimi verilib. Sap (sıq) isə daş-kəsək anlamında işlədilən bir kəlmə olub. Deməli, sapatan (sapand) “daşatan” deməkdir. Sapand sözü həm də salku kimi işlədilib” [6, s.219].

Bu söz Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbərək, Kalinino şivələrində daş atmaq üçün meşindən hazırlanan qoşa uzunqollu silah mənasında işlənir [3, s. 235]. Yeddi qardaşın birçə bacısını qoyduz sapanda, atdız diyarbadiyar [4, s.44].

Quba dialektində də işlədilən bu leksik vahid “Yundan toxunan və içərisinə daş qoyulub atılan uzun qollu silah” anlamında işlədilir [12, s.260]. R.Rüstəmov qeyd edir ki, Quba dialektində uşaqların quş vurmaq üçün istifadə etdikləri haça ağac və rezindən düzəldilən alət sapand adlanır [12, s.260].

Al – Bu söz Ağcabədi, Ağdam, Bakı, Cəbrayıl, Füzuli, Qazax şivələrində hiylə, yalan mənalarında işlənir [1, s.18].

Al sözü Naxçıvanın Şərur dialektinin Kürçülü şivəsində “hiylə”, Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər şivəsində isə “yalançı, hiyləgər” anlamlarında işlənir. Tədqiqatə cəlb olunan müstəqillik dövrü bədii nəsr nümunələrində də bu leksik vahid yalan, hiylə anlamlarında işlənir: Məni al diliynən evdən çölə çıxardıblar, qamarlayıb üç qolu zorlu kişi... [4, s.196]. Bərdə, Qazax şivələrində “hiylə, yalan” mənalarında işlənir.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qədim söz aldatmaq felinin tərkibində işlənərək “qəsdən yayındırmaq”, “başını tovlamaq”, “yoldan çıxarmaq” mənalarını ifadə edir [2, s.96].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də bu leksik vahid qırmızı, hiylə, yalan mənalarında işlənmişdir: Namərd tayın al eyelmiş [10, s.40].

Arı – Maraqlıdır ki, bu söz ədəbi dilimizdə arıq, arıqlamaq sözlərinin tərkibində öz semantikasını qoruyub saxlamışdır. B.Əhmədov bu sözün maraqlı etimologiyasını verir: “Arıq, arımaq felindən əmələ gəlib. “Təmiz” mənasında işlədilən arı sözü də buradandır. Arıq adamın əti tökülür, bədəni “təmizlənir” (yüngülləşir). “Təmizlənmək” mənasında indi arımaq kəlməsi işlədilir” [6, s.23].

KDQ dastanının dilində işlənən bu leksik vahid *arı/aru* fonetik formalarında təmiz mənasında işlənmişdir: Arı sudan abdəst aldılar [9, s.22]; Quşun ala qatını, qumaşın arusunu, qızın göğçəğini, toquzlama çırğab çuqa Bayındır xana pəncyek çıqardılar [9, s.50].

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində arı sözü arıtlama, arıtlamaq, arıtlanmaq, arıtlatmaq kimi sözlərdə öz izini saxlamışdır.

Bu söz Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz Kalinino şivələrində təmiz, pak, saf mənalarında işlənir. Eyni mənada arı sözünə Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz dialekt və şivələrində, *ari* formasında isə Bakı dialekti və Xaçmaz şivəsində rast gəlinir [1, s.25]; Aybuta güldən təmizdi; aydan arı, sudan durudu [4, s.362]; Amma indi içini arıtlayıb, bir-iki dəfə öskürdü [8, s.252].

İraq – bu söz irəğ, irax fonetik formalarında müxtəlif dialekt və şivələrdə işlədilir. Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində irəğ formasında, Vedi, Zəngibasar şivələrində isə irax formasında uzaq, aralı mənalarında işlənir: Çox iraqlardan başlamışdı Baba sakit söhbətinə [4, s.88].

KDQ-də iraq/iraq formalarında işlənərək uzaq mənasında işlədilmişdir: Bərə çoban, iraqından-yaqınından bərə gəlmiş [10, s.43].

Bu leksik vahidin etimologiyası ilə bağlı B.Əhmədov yazır: “Uzaq mənasında işlədilmiş (gözdən uzaq, könüldən iraq deyirik) bu söz iraq (удалиться) felindən -q şəkilçisini artırmaqla əmələ gəlib. Dilimizdə r-z əvəzlənməsinin geniş yayıldığına nəzərə alsaq, demək olar ki, elə uzaq sözünün özü də iraq kəlməsinin dəyişmiş formasıdır. Sözün ilkin kökü ir (ur) sözüdür” [6, s. 132].

KDQ dastanının dilində və müstəqillik dövrü yazılan nəsr əsərlərinin dilində işlənən dialektizmlərdə qədim Azərbaycan sözü kimi işlənən iraq sözü müasir Azərbaycan dilində də geniş şəkildə işlənir.

Dastanın dilində işlənmiş belə sözlər müasir ədəbi dil baxımından arxaik hesab edilsə də bəzi dialekt və şivələrdə öz mühafizəkarlığını qoruyub saxlamışdır. E.Əzizov göstərir ki, “əgər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşən, lakin şivələrdə mühafizə edilən sözlər müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində işlənirsə, şübhə yoxdur ki, həmin leksik vahidlər abidənin yarandığı dövrün şivələri üçün də işlək olmuşdur” [7, s.223]. Qeyd edək ki, dastanın dilində işlənmiş belə sözlər müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik sözlər hesab olunur, yəni bu sözlər artıq ölü, mübarizədə məğlub olan sözlər hesab olunur, lakin unudulmaqda olan belə sözlər dilimizin canlı xəzinəsi, arxivi olan dialektizmlərdə öz mühafizəkarlığını qoruyaraq şair və yazıçılar tərəfindən müəyyən üslubi məqsədlərlə bədii əsərlərin dilinə gətirilərək unudulmaqdan xilas olmuş, dilimizin tarixinin öyrənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Nəticə: Nümunələrdən də görüldüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının və müstəqillik dövrü bədii nəsr əsərlərinin dilində işlənən dialektizmlərdə qədim sözlər qədim və zəngin tarixə malikdir. Bu sözlər bir daha Azərbaycan dilinin qədim tarixə və zəngin lüğət tərkibinə malik olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
3. Bədəlova A.İ. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti, Ankara 2023, 314 s.
4. Cəfərzadə Ə. Eldən-elə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 384 s.
5. Cəfərzadə Ə. İşığa doğru. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 384 s.
6. Əhmədov B.İ. Etimologiya lüğəti. Bakı, “Altun kitab”, 2015, 288 s.
7. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 347 s.
8. İsmayıl Şıxlı. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 408 s.
9. “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 s.
10. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası, 2 cildə, II c, Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2000, 567 s.
11. Quliyev Ə. A., Əliyeva N.Y. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.
12. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Azərbaycan SSREA nəşriyyatı, Bakı-1961, 274 s.
13. Tanrıverdi Ə. V. “Kitabi-Dədə Qorqud” un söz dünyası”. Bakı, 2006, 471 s.

Агакишиева Гульнар

***О «Китаби-Даде Горгуд» в период независимости и общем диалектизме,
использованном в литературе азербайджана
Резюме***

В статье сравнительно изучаются и включаются в анализ древние слова эпоса «Китаби-Дада Горгуд» и диалектизмы, развитые в азербайджанской художественной литературе периода независимости.

Хотя древние слова, которые мы привлекли к исследованию (yağı, sapand, al, ari, iraq) стали архаичными для современного литературного языка Азербайджана, они сохранили свою функциональность в отдельных диалектах и диалектах, и такие слова дают нам богатую информацию. материал для изучения истории развития нашего языка, доказывает богатство словарного запаса и его древнюю историю.

Ключевые слова: художественная проза, содержание словаря, диалектизм, , древние слова, история языка

Agakishiyeva Gulnar

*About common dialecticisms used in "Kitabi-Dade Gorgud"
and in Azerbaijan artistic prose of the independence period
Summary*

In the article, the ancient words of the epic "Kitabi-Dada Gorgud" and the dialectisms developed in the Azerbaijani artistic prose of the period of independence are comparatively examined and included in the analysis.

Although the ancient words (yağı, sapand, al, arı, iraq) that we involved in the study have become archaic for the modern literary language of Azerbaijan, they have preserved their functionality in separate dialects and dialects, and such words provide us with rich material. according to the study of the history of the development of our language and proves the richness of the vocabulary of our language and its ancient history.

Key words: *artistic prose, dictionary content, dialectism, ancient words, history of language.*

Çapa tövsiyə edən:

Bakı Slavyan Universiteti

Rəyçilər:

***professor İkrəm Qasimov
dosent Fidan Salayeva***